

Кочубейник Ольга Миколаївна,

*доктор психологічних наук, старший науковий співробітник,
головний науковий співробітник відділу психології політико-правових відносин,
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6460-8494>*

КОЛАБОРАЦІОНІЗМ: ПО ТОЙ БІК СОЛІДАРНОСТІ

Згуртованість українського суспільства, солідарність як ресурс у протистоянні російському вторгненню є сьогодні головним об'єктом гуманітарних і соціальних наук, а також постає магістральним питанням у політичних дебатах. Прагнучи досягти високого рівня солідарності суспільство мобілізує свої інститути та інші соціальні інструменти для підтримки своєї стійкості. Зміцнення моральних сил приймає форму суспільної відповіді, оскільки стосується спроможності – індивідуальної чи колективної, військової чи цивільної – згуртовуватися, триматися та контролювати події. Однак історія воєн, особливо історія Другої світової війни, засвідчила, що «історію пишуть переможці», але в цій історії переможності здебільшого оминаються увагою темні сторінки воєнних подій, пов'язані із колабораціонізмом.

Звернімося до того періоду європейської історії. Ми бачимо дискурси «epurazione» в Італії, «répression» в Бельгії, «entnazifizierung» в Німеччині, «l'épuration sauvage» у Франції. Країни Європи у тому чи іншому ступені зазнали «очищення» наприкінці завершення війни. Це явище є безпрецедентним: за своїм масштабом, з одного боку, за своїм правовим виміром, за намаганням відновити солідаритети суспільства та захистити національні ідентичності, з іншого – є співмірним із безпрецедентною жорстокістю війни.

Слід зазначити, що зміни політичних режимів доволі часто супроводжувалися різного роду репресіями, проте ніколи раніше «чистки» не торкалася такої кількості людей і не приймали таких різноманітних форм, як намагання подолати соціальні та психологічні наслідки колабораціонізму після Другої світової війни.

Сьогодні зникають останні живі свідки Другої світової війни. Починаючи з 1990-х років підручники з історії оновили свій зміст і навчальні програми відповідно до суспільних вимог до історії, офіційних інструкцій і практики викладання. Скульптурна та нематеріальна спадщина постала предметом гострих дискусій на політичній та освітній арені. Разом із цими процесами у різних масових дискурсах почали

виникали кристалізації іншого погляду на співпрацю українців із нацистами – як боротьби проти комуністичного терору. Подібні кристалізації містили й тлумачення співпраці індонезійців із японцями – як вивільнення з-під вестерналізації та об'єднання навколо паназійської ідеї. Як бачимо, колабораціонізм – це не лише політична зрада, він має вимір соціальної ідентичності, і очевидно існують мотиви, що спонукають певну частину суспільства позиціонувати себе по той бік солідарності.

У нечисленних психологічних дослідженнях, присвячених вивченню причин колабораціонізму, називають чотири загальні мотиви, які можуть спонукати людину до зради та перетворити її на внутрішню загрозу у формі співпраці з ворогом – гроші, ідеологія, примус та Его (MICE: money, ideology, coercion, ego). Грошові винагороди, компенсації та фінансові переваги розглядаються тут як основні рушійні сили, які можуть впливати на фундаментальну людську схильність шукати фінансової стабільності за будь-яких умов. Ідеологія стосується узгодження переконань, цінностей і принципів та підкреслює важливість спільних переконань і цінностей як регуляторів поведінки. Примус передбачає страх перед силою, погрозами, але також означає створення сценаріїв або використання ситуацій, коли співпраця із ворогом є необхідним вибором. Его включає задоволення потреби в повазі та належності, а тому серед колаборантів досить багато «невиразних» осіб, які «раптом» отримують нібито високі соціальні ранги і посади.

Однак в умовах сьогодення, на наш погляд, ці мотиви є щось більше, ніж прагнення окремих осіб пристосуватися до життя в умовах війни; вони є реакцією на глибоку кризу ідентичності, що супроводжує переосмислення самого образу України. А відповідно, іншого психологічного сенсу набуватиме те, яким чином суспільство буде реагувати на випадки колабораціонізму і яким чином вони означуватимуться у дискурсах, що циркулюватимуть на публічних аренах.

Звернімося до досвіду Франції у повоєнні роки: «очищення» від колабораціонізму фактично набуло національного характеру і відбувалося у двох площинах:

1) судовій, де йшлося про злочин *l'indignité nationale*, що можна перекласти як «образа, завдана нації» із відповідним покаранням – *dégradation nationale* (тобто поразкою у правах);

2) позасудовій, «*l'épuration sauvage*», тобто певних діях, що можуть тлумачитися як самосуд.

Хочу підкреслити той нюанс, який має оригінал і який погано «зчитується» при термінологічному перекладі. Для французів злочини колабораціонізму, яких було багато внаслідок встановленні уряду Віші, поставали як національне безчестя, як втрата гідності бути французом, тому *dégradation nationale* (покарання) знаходило вияв не просто у страті чи ув'язненні, але заборонялися дії, іноді – звичайні буденні дії – які саме давали можливість реалізувати потребу в національній ідентичності та належності до спільноти. А саме: поразка у виборчих правах, заборона носити військові нагороди (навіть якщо ці нагороди до чи після колаборації було отримано справедливо на фронті), заборона обіймати посади нотаріуса, адвоката, вчителя у державній школі, заборона виступати свідком у суді, заборона на членство у профспілках, заборона володіти видавництвом, радіокомпанією чи кіностудією (іншими словами – володіти ЗМІ); заборона бути директором банку чи страхової компанії і навіть заборона на носіння зброї. Як бачимо, покарання за «образу, завдану нації» тим, що людина співпрацювала з режимом нацистів, обиралося таким чином, щоб психологічно відлучити її від нації, щоб фруструвати її відчуття ідентичності.

Особливу увагу соціального психолога привертають «*l'épuration sauvage*», проведені поза будь-якими правовими рамками протягом місяців після звільнення окупованих територій. За різними джерелами, – наприклад, *Paris Match/L'Histoire 1945 la chute du reich* – такі дії були досить масштабними, а саме – в Італії вони торкнулися близько 15 000 осіб, у Франції – майже 10 000 осіб, колишній Югославії – імовірно 60 000 осіб.

У деяких випадках, як у Франції, «*l'épuration sauvage*» спрямовувалося не лише на ймовірних колабораціоністів, але й на жінок, звинувачених у зв'язках з німцями, за що їх таврували іншим терміном – «горизонтальна колаборація». Існують свідчення, що протягом кампанії з виявлення та розправи над колабораціоністами майже 30 тисяч жінок були піддані публічним приниженням, серед яких доволі популярним було гоління голови (Іноді малювали фарбою свастику на обличчі або випалювали тавро на лобі). Дехто із них, не витримавши ганьби, покінчив життя самогубством. Вони були визнані «національно негідними» і отримували від шести місяців до одного року в'язниці з подальшою поразкою у правах ще на рік. У народі цей останній рік називали «роком національного сорому». Аналогічні самосуди відбувалися в більшості країн, що перебували в окупації.

І, нарешті, ще один аспект засудження колабораціонізму як злочину проти ідентичності – лідерів держав чи урядів було притягнуто до кримінальної відповідальності за свої дії. Після війни ті особи, що були відповідальними за співпрацю з гітлерівською Німеччиною, були або страчені Опором (Б. Муссоліні у квітні 1945 року), або засуджені чи страчені за державну зраду (справа Ф. Петена у Франції, Ф. Салаші в Угорщині, В. Квіслінга у Норвегії, І. Антонеску у Румунії, Й. Тисо у Словаччині). У психологічному сенсі це було важливим з тієї точки зору, що покарання за образу національної гідності покладалося на будь-яку особу, не залежно від статусу та походження.

Насамкінець акцентуємо увагу на соціально-психологічних наслідках колабораціонізму. Як було показано, різні форми покарання виконують функцію захисту ідентичності, а це процес у певному сенсі силовий, емоційно заряджений. Відповідно, він може супроводжуватися певними негативними наслідками, зокрема, підвищенням рівня соціальної недовіри на вертикалі і горизонталі соціальних відносин, ризиками прояву самосуду і навіть формування екстремістських груп з метою «покарання» колаборантів, посиленням поляризації суспільства, політичною та соціальною нестабільністю, зниженням рівня згуртованості суспільства. Однак не варто перебільшувати ризики згаданих проявів, позаяк є більш небезпечна загроза: реванш з боку проросійських сил, якщо не буде суспільного осуду та політики засудження колаборантів. Крім того, частина колаборантів, які не будуть покарані, «перевдягнуться» і будуть роз'їдати суспільство «з середини».

Отже, попри те, що колабораціонізм є темною плямою в історії будь-якої війни, і природним виглядає бажання зберігати в пам'яті лише героїчні епізоди, тим не менше, захист національної гідності повинен бути присутнім у масових дискурсах. Саме тому, що останній виконує функцію збереження ідентичності.